

הקאתאריזם וראשית הקבלה בלאנגדוק

יסודות משותפים לכתבים הקאתאריים ולספר הבהיר

מאת

שולמית שחר

יהודים ונוצרים כאחד בני המאה הי"ג הצביעו על קשרים, השפעות ודמיון בין ראשוני המקובלים בדרום-צרפת לבין המינים הקאתאריים או האלביגנסים. כותב ר' אשר בן דוד על המקובלים: 'ודמו בלבותם שהם מאמינים בשתי רשויות'.¹ והנזיר הספרדי לוקאס מטואי (Tuy) כותב במחצית המאה הי"ג על הקאתאריים: 'Haeretici Judaeorum per-
fidiam simulant'²

- 1 ג' שלום, 'תעודה חדשה לתולדות ראשית הקבלה', ספר ביאליק, תל-אביב תרצ"ד, עמ' 152.
אלה הקיצורים הביבליוגרפיים המשמשים במאמר זה:
J. Ivanof (ed.), *Légendes et écrits Bogomiles*, Sofia 1925 = איוואנוף
A. Borst, *Die Katharer*, Stuttgart 1953 = בורסט
J. Guiraud, *Histoire de l'inquisition au moyen-âge, I: Origine de l'inquisition = ג'ירו*
dans le Midi de la France; Cathares et Vaudois, Paris 1933
J. J. I. von Döllinger (ed.), *Joannis et Apostoli et Evangelistae Interrogatio = דולינגר*
in Coena Sancta Regni Coelorum de Ordinatione Mundi, et de Principe et de
Adam (Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters), II: Dokumente, New
York 1960 (reprint of Munich ed. 1890)
A. Dondaine (ed.), *Un traité néo-Manichéen du XIIIe siècle: Le Liber de = דונדן*
Duobus Principiis, suivi d'un fragment de Rituel Cathare, Rome 1939
R. Nelli, *Le phénomène Cathare*, Privat et Presses Universitaires de = נלי
France, 1964
H. Söderberg, *La religion des Cathares — Étude sur le Gnosticisme de la = סודרברג*
basse antique et du moyen âge, Uppsala 1949
שלום, הקבלה והבהיר = ראשית הקבלה וספר הבהיר — הרצאותיו של פרופ' ג' שלום, שנת
תשכ"ב, ערכה רבקה ש"ץ, הוצאת מפעל השכפול, ירושלים תשכ"ב
Ch. Touzellier (ed.), *Un traité Cathare inédit du début du XIIIe siècle = תוולי*
d'après le Liber Contra Manicheos de Durand Huesca, Louvain 1961
Mariana Ingoldast (ed.), *Lucas Tudensis: De Altera Vita Fideique Controversus Ad- 2*
L. I. Newman, *Jewish Influence : מובא אצל ; versus Albigensium Errores*, 1612, p. 189
on Early Christian Reform Movements, New-York 1925, p. 141

בעיה זו של אפשרות השפעה ותלות הדדית בין הקאתאריזם לראשית הקבלה כפי שנוסחה בס' הבהיר לא הוכרעה על-ידי המחקר. ציין ג' שלום: 'לא ניתן להוכיח בבירור את קיומה של תלות הדדית, אולם אף לא ניתן בוודאות לסתור אפשרות קיומה'.⁴ במאמר זה ברצוני להצביע על כמה סיפורי-מיתוס וקטעי דוקטרינה המשותפים לס' הבהיר, מזה, ולכתבים אשר חוברו על-ידי הקאתארים במאות הי"ב והי"ג או שהיו רווחים בחוגי הקאתארים בלאנגדוק בתקופה זו, אף אם לא חוברו על ידיהם, מזה. במסגרת זו לא נתייחס לכלל הספרות האנטי-קאתארית העשירה: כתבי הכרוניסטים, כתבי הפולמוס הקאתוליים, ספרי העוזר למטיפים ולעורכי הוויכוחים עם המינים ומקורות האינקוויזיציה הכוללים ספרי עזר לאינקוויזיטורים ורשומות העדויות וההודאות שניתנו בפני בתי הדין של האינקוויזיציה.⁵ נצמצם את דיוננו לעניינים המשותפים לס' הבהיר ולכתבים הקאתאריים או לכתבים שהיו רווחים בחוגי הקאתארים בלאנגדוק, ולא נדון באותם העניינים אשר אף אם אפשר להעלות מהם קווים המצביעים על דמיון בין ראשית הקבלה לקאתאריזם, אין הם מופיעים אלא בספרות האנטי-קאתארית, ולא בכתבים הקאתאריים עצמם.

עד עשרות השנים האחרונות לא היו בידי חוקרי הקאתאריזם אלא סדר-העבודה (הריטואל) הקאתארי בלשון הפרובנסאלית וכן תרגום של הברית החדשה ללשון זו. ברם, בינתיים נתגלו שני ספרים דוקטרינאריים וסדר-עבודה נוסף בלשון הרומית, וכן הוכח, שספר בוגומילי (שמצוי בשני נוסחים) היה מקובל על הקאתארים אשר בלאנגדוק. על-אף הגילויים האלה מעטים הכתבים הקאתאריים אשר הגיעו לידינו. אולם ברור, שהיו בנמצא כתבים קאתאריים נוספים, אלא שאבדו או הושמדו.⁶

עדיין לא עלה בידי המחקר להבהיר סופית מה היתה מידת חשיבותם של המרכזים הקאתאריים השונים בדרום-צרפת במאות הי"ב והי"ג, ועד כה לא נערכה ה-Gallia Cathara,⁶ אולם ידוע מקומם של מרכזים קאתאריים. הללו נמצאו בגבול הפונה מן המשולש קארקאסון—אלבי—טולוז, בואכה בויר (Béziers) ונארבון במזרח, קרסי (Quercy), אג'נה (Agenais), ביגור (Bigorre) ופואה (Foix) במערב ובדרום-מערב, ועד קאטאלוניה בדרום. הספרים שגדון בהם היו מקובלים על הקאתארים שישבו במרכזים אלה. והרי באיזור זה היו

3 G. Scholem, *Ursprung und Anfänge der Kabbala*, Berlin 1962, p. 174 ועיין גם שם, עמ' 206-201.

4 לפירוט ולניתוח המקורות האנטי-קאתאריים עיין: ג'ירו, עמ' XLIII-XV; ספרו של בורסט.

5 לבעיית הכתבים הקאתאריים אשר אבדו או הושמדו ראה: ג'ירו, עמ' XI-XV; בורסט, עמ' 12-13; תזלי, עמ' 18-19. אשר לכתבים נוספים בעלי חשיבות משנית, אשר ייתכן שהיו בידי חלק מן הקאתארים, עיין: דוגנד, עמ' 50-51.

6 E. Delaruelle, 'Le Catharisme en Languedoc vers 1200 — Une en- quête', *Annales du Midi*, LXXII (1960)

אף מרכזים יהודיים במאות הי"ב והי"ג, וס' הבהיר, גם אם לא חובר כאן בשלמותו, הרי עריכתו נעשתה באיזור זה.⁸

נפתח את דיונונו המשווה בקטעי המיתוס המצויים בס' הבהיר, מזה, ובכתבי המינים, מזה. בשלושה סיפורי מיתוס הבאים בס' הבהיר ניכרים קווי דמיון למסופר בספר בוגומילי, שרווח (בשני נוסחים רומיים, ראה להלן) בין הקאתארים בלאנגדוק. ספר זה נקרא בשם *Cena Secreta* או *Interrogatio Iohannis* (להלן: ס' הסעודה הסודית), וכונה על-ידי חוקרי הקאתאריזם בשם 'אוואנגליון מזויף'. ב'אוואנגליון מזויף' זה שואל יוחנן את ישו בשעת סעודה סודית על ארגון העולם על-ידי השטן, על בריאת האדם ועל אחרית הימים. הספר הרומי הוא מן המאה הי"ג, הבוגומילי — מן המאה הי"ב, לכל המאוחר. הראשון נשתמר בשני נוסחים. על שם מקומות הימצאם כונה האחד בשם 'הנוסח של קארקאסון', והשני בשם 'הנוסח של וינה'. הנוסח של קארקאסון, שנשתמר בארכיונים של האינקוויזיציה, מסתיים בשורות מספר שנוספו בידי האינקוויזטורים, וזה לשונן:

Hoc est secretum haereticorum de Concôrezio, portatum de Bulgaria (a)
Nazario suo episcopo, plenum erroribus

בכללם שני הנוסחים קרובים זה לזה. לצורך ענייננו יש חשיבות רבה יותר לנוסח של וינה בגלל הערות-השוליים שבכתב-יד זה.⁹ הספר השפיע בעיקר על הדואליסטים המתונים שבין הקאתארים אשר היו קרובים יותר באמונתם לאמונתם של הבוגומילים. ניתן לומר, שעיקר תורתם של הקאתארים המתונים, כפי שזו באה אף לידי ביטוי בס' הסעודה הסודית, התבססה על עיקרי אמונה אלה: האמונה בקיומו של אל אחד או עקרון אחד; האמונה בשטן שמרד ופיתה את המלאכים, והללו נתפתו וחסאו מרצונם החפשי והוא אסרם בכבלי הגוף; האמונה בבריאת העולם החמרי על-ידי השטן מארבעת היסודות של האל הטוב; והאמונה שהגשמות השבויות חפשיות להושיע לעצמן.¹⁰ הקאתארים המתונים שללו את רוב ספרי המקרא.¹¹

S. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, IV, pp. 53–64; X, pp. 82–91; 7
P. Wolff (ed.), *Histoire du Languedoc*, Paris 1967, p. 160; Scholem (supra, n. 3), pp.
175–206

8 שם, עמ' 43; וראה: שלום, הקבלה והבהיר, בעיקר עמ' 64–85, 552.
9 על הימצאות הספר בידי הקאתארים בלאנגדוק ראה: בורסט, עמ' 8; עמ' 99, הערה 2. על הקשר בין הבוגומילים לקאתארים ראה: סודרברג, עמ' 43–37. וראה בורסט, פרק ג, שבו עורך המחבר השוואה בין האמונה הקאתארית לבין הבוגומילית. על הספר כאחד מן המקורות האפוקריפיים הבוגומיליים ראה: איוואנוף, עמ' 77.

10 אשר לתורתם של הקאתארים המתונים עייני: סודרברג, עמ' 84–100; דונדן, עמ' 28–29. כן ניתן לעמוד על השקפותיהם מן הכתב הקאתארי *Liber de Duobus Principiis*, שעוד נדון בו. המחבר, דואליסט קיצוני, מתפלמט עם המתונים, בעיקר בפרקים: 'Compendium', 'Contra Garatenses', ad Instructionem Rudium'

11 עייני בנדון: תחילי, עמ' 48–50.

סיפור-המיתוס הראשון שבס' הבהיר הקרוב לסיפור-המיתוס שבס' הסעודה הסודית הוא תיאור פיתויה של חווה על-ידי הנחש. הן בס' הסעודה הסודית הן בס' הבהיר מופיע תיאור כיצד מפתה הנחש את חווה, הקרובה יותר לרע, היינו, רחוקה יותר ממקור הטוב, מאשר אדם, ובשני הספרים בועלה הנחש אחרי שנתפתתה. וזה לשון ספר הבהיר: 'ונשמת נקבה מן הנקבה, ונשמת זכר מן הזכר. והיינו דקאזיל נחש בתרה דחוה אמר הואיל ונשמתה מצד צפון, אסיתנה מהרה ומאי הסתה הוה בה משום דבא עליה'.¹² זה אחד הקטעים בס' הבהיר אשר בהם מזוהה הצפון עם הרע, עם צד שמאל, עם השטן.¹³ מאחר שנשמתה של חווה מצד צפון, הרי יסיתנה הנחש עד מהרה.

בס' הסעודה הסודית נאמר, שמקור נשמתה של חווה הוא רקיע נמוך יותר ממקור נשמתו של אדם, ועל-כן היא רחוקה יותר ממקור הטוב והאור מאשר האדם. בנוסח של וינה מצווה השטן, הבורא את גוף האדם, על מלאך מן הרקיע השני להיכנס לאותו גוף, ואחרי שיצר מגוף זה גוף אחר בדמות אשה, הוא מצווה על מלאך מן הרקיע הראשון להיכנס אליו.¹⁴ בנוסח של קארקאסון מצווה השטן על מלאך מן הרקיע השלישי להיכנס אל גוף האדם, ועל מלאך מן הרקיע השני להיכנס אל גוף האשה.¹⁵

בתיאור הפיתוי בס' הסעודה הסודית נאמר בנוסח של קארקאסון:

וייכנס השטן לגוף הנחש הרע ויפתה את המלאך אשר היה בדמות אשה, וימלא אחיו את תאוות החטא ויבצע תאוותו עם חווה בזנבו של הנחש. על כן ייקראו [בני האדם]

12 ספר הבהיר הנקרא מדרשו של ר' נחוניא בן הקנה, מהדורת ר' מרגליות, ירושלים תשי"א, סי' קצט, עמ' צב.

בהערה לתרגומו של ס' הבהיר לגרמנית מציין ג' שלום, שתיאור זה של פיתויה של חווה ובעלתה על-ידי הנחש הוא בחינת פירוש מרחיק לכת של עורך ס' הבהיר לאגדה שבמסכת יבמות. עיין: G. Scholem, *Das Buch Bahir — Ein Schriftedenkmal aus der Frühzeit der Kabbala auf Grund der kritischen Neuauflagen*, Leipzig 1923, p. 154. ואמנם ביבמות קג ע"ב לא נאמר אלא: '... דא"ר יוחנן בשעה שבא נחש על חווה הטיל בה זוהמא. ישראל שעמדו על הר סיני פסקה זוהמתן. עובדי כוכבים שלא עמדו על הר סיני לא פסקה זוהמתן'. [אבל ראה פרקי דר' אליעזר, פרק כא. ועל המוטיב הזה בכתבים גנוסטיים ראה: A. Aptowitzer, *Kain und Abel in der Agada*, Vienna 1922, pp. 128 ff. — העורך.]

13 בהמשך הדברים נשוב לבעיית צד שמאל והרע.

14 דולינגר, עמ' 87:

Et praecepit angelo secundi coeli introire in corpus luti, et tulit de eo et fecit aliud corpus in forma mulieris praecepitque angelo primi coeli introire in illum

15 איוואנוף, עמ' 78:

... et praecepit angelo tertii coeli intrare in corpus luteum. Et tulit de eo et fecit aliud corpus in formam mulieris, et praecepit angelo secundi coeli introire in corpus mulieris

בשם בני השטן ובני הנחש, יען כי משמשים המה את תאוות השטן אביהם וישמשוה עד אחרית הימים.¹⁶

הנוסח של ויגה קרוב ביותר לזה של קארקאסון, אולם נוספת בו הערת-שוליים. להלן הנוסח של ויגה:

אחר נכנס השטן הרע בגוף הנחש הרע ויפתה את המלאך אשר בדמות אשה ביצקו על ראשו את תאוות החטא ותהיה תאוותה של חווה כאש בוערת. ויצא השטן מן הסוף בדמות נחש ויבצע תאוותו עם חווה בהשתמשו בזנב הנחש. על-כן לא ייקראו [בני האדם] בשם בני האלוהים כִּי-אם בשם בני השטן ובני הנחש, יען כי עושים המה את רצון השטן אביהם, ויעשוהו עד אחרית הימים.

ובהערת השוליים:

הנחש לא היה נחש כי אם כמוהו כאדם והשים עצמו כעלם יפה תואר, ובפקודת השטן נכנס לגן העדן דרך הגומא ויפתה את האשה וינאף עמה בזנב אשר כאשר ישן הטיף השטן מרירו וממנו נוצר אותו נחש.¹⁷

16 שם, עמ' 79—78 :

Verum tamen introivit Diabolus in serpentem nequam et seduxit angelum qui erat in forma mulieris, et effudit frater ejus concupiscentiam peccatorum, et fecit concupiscentiam suam cum Aeva in cantu serpentis. Et ideo dicuntur filii Diaboli et filii serpentis facientes concupiscentiam Diaboli patris eorum usque ad consummationem hujus saeculi

Postea malignus Diabolus, intrans in serpentem malum, et decepit angelum qui erat in forma mulieris, et effundit super caput ejus concupiscentiam peccati et fuit concupiscentia Evae sicut fornax ardens

17 דולינגר, עמ' 88 :

Statimque diabolus exiens de arundine in forma serpentis fecit concupiscentiam suam cum Eva cum cauda serpentis. Ideo non vocantur filii Dei, sed filii diaboli et filii serpentis voluntates patris facientes diabolicas usque ad saeculi finem

הערת-השוליים:

Serpens non fuit ut serpens, sed sicut homo; fecit enim se sicut pulchrem adolescentem et per praeceptum diaboli introivit in paradysum per canam et decepit mulierem et fornicatus est cum cauda quod Diabolus cum dormiret cecidit de bava ejus, ex illa creatus est ille serpens

אשר לכתבים הגנוסטיים והמאגיקאיים וכתבי כיתות אחרות שנוכר בהם סיפור-מיתוס זה, עיין: H. C. Puech, 'Fragments retrouvés de l'Apocalypse d'Allogène', *Mélange Franz Cumont (Annuaire de l'Institut de philosophie et d'histoire orientales de l'Université de Bruxelles, IV, 1-2), 1936, p. 954, n. 1*

הדמיון בין שני הקטעים, זה שבס' הבהיר וזה שבס' הסעודה הסודית, ברור, אולם אין להתעלם מן העובדה, שהדברים באים במסגרת של תפיסה יסודית שונה: בס' הסעודה הסודית אין השטן רק המפתה והמחטיא, כפי שהוא מופיע בס' הבהיר, אלא הוא בוראו של העולם החומרי וכל אשר בו, וכולא בגופים אשר ברא את נשמות המלאכים שנתפתו לו עוד בהיותם בשמים.¹⁸

סיפור-המיתוס השני הוא פרשת העץ במרה. בס' הבהיר נאמר:

ויבאו מרתה ולא יכלו לשתות מים ממרה כי מרים הם. מלמד שרוח צפונית היתה מעורבת שנאמר [שמות טו: כה] ויצעק אל ה' ויורהו ה' עץ וישלך אל המים וימתקו המים. מיד נתן הקדוש ברוך הוא ידו בשטן ומיעטו ואלמלא כך לא יכלו ישראל לעמוד מפניו דכתיב [שם, שם] שם שם לו חוק ומשפט ושם גסו, מלמד שבאותה שעה דבק השטן בהם כדי לאבדם מן העולם דכתיב [שם, כד] וילונו העם על משה לאמר מה גשתה, ועוד קטרג על משה עד כי צעק אל ה' ונענה ומאי ויורהו ה' עץ, מלמד שעץ החיים היה סביב המים ובא השטן ונטלו משם כדי לקטרג על ישראל ולהחטיאם לאביהם שבשמים והיה אומר להם עתה תכנסו במדבר ועדיין אלה המים שהם מרים הם טובים כי תסתפקו מהם אבל במדבר לא תמצאו אפילו לרחוץ ידיכם ופניכם ותמותו ברעב ובצמא ובעירום ובחוסר כל, באו אל משה ואמרו לו כך וכך, דחה אותם, ראה כי לא יכול להם התחזק על ישראל ועל משה ובאו העם וילונו על משה כאן חסרים לנו מים ומה גשתה במדבר, בא השטן וזייף דבריהם אל משה כדי להחטיאם ומיד כשראה משה השטן ויצעק אל ה' ויורהו ה' עץ אותו עץ החיים היה שהסיר השטן, וישלך אל המים וימתקו המים שם שם לו הקב"ה לשטן חוק ומשפט ושם גסו לישראל, ובא הקב"ה להזהיר את ישראל ויאמר אם שמוע תשמע לקול ה' אלהיך וגו'.¹⁹

משה נטל את עץ החיים, אשר הסירו השטן כדי לפתות את ישראל לחטוא לפני האלוהים, הטילו למים והמתיקם בו, ועל-ידי כך התגבר על כוחו של השטן, שניסה להחטיא את ישראל. על-פי ג' שלום²⁰ אין במדרשי האגדה שלנו תיאור דומה לתיאור זה של ס' הבהיר. רק בס' קדמוניות המיוחס לפילון יא: טו נאמר, שה' הראה למשה את עץ החיים וממנו כרת ענף והשליך אותו למים. בעל ילקוט המכירי למשלי מביא בשם המכילתא מאמר: 'יורה ה' עץ, ר' נתן אומר עץ החיים...', אבל אינו מכילתא שלפנינו.²¹

18 דולינגר, עמ' 86—88; איוואנוף, עמ' 77—79.

19 ס' הבהיר, ס' קסא, עמ' ע.

20 שלום, הקבלה והבהיר, עמ' 330—331.

21 [ראה: L. Ginzberg, *Legends of the Jews*, VI, p. 14; וראה מ' כשר, תורה שלמה, יד, עמ' 166.

בס' הסעודה הסודית (בנוסח של וינה) נאמר :

[דברי ישו ליוחנן] : אז שלחני אבי לעולם הזה למען אודיע שמי בקרב האנשים ולמען יבדילו בינו לבין השטן החוטא. משנודע לשטן כי ירדתי לעולם הזה שלח את מלאכו אשר לקח משלושת העצים ונתנם למשה הנביא למען איצלב עליהם. עצים אלה נשמרו למעני עד היום הזה והוא עצמו [השטן] גילה אלוהותו [למשה] ויצו עליו לתת חוקותיו לבני ישראל וכך העבירים משה את הים בחרבה.²²

נוסח קאראקסון אינו שונה כאן מן המובא לעיל, פרט במה שנאמר בו כי 'זה (hic) גילה אלוהותו לעמו, ולא ברור אם השטן הוא אשר גילה את אלוהותו לעמו, או משה הוא אשר גילה לעמו את אלוהותו של השטן.²³ על-פי שני הנוסחים גם יחד מופיע משה כמשרתו של השטן, אלא שישו סיכל עצתו של השטן, שהרי הצלב הפך אמצעי לישועה. שלילה זו של משה אפיינית לקאתארים המתונים, ובעיקר לבוגומילים, ששללו את רוב ספרי המקרא וראו באלוהי המקרא את השטן. אולם לנוסח של וינה הוסיף קאתארי מלאנגדוק הערת-שוליים, המקרבת את הדברים למוטיב של האגדה שבס' הבהיר וללגנדת עץ הצלב בנוסח הפרובנסאלי כאחד. בהערת-השוליים נאמר בהקשר לשלושת העצים שקיבל משה :

אלה גם היו העצים שבהם חצה משה את הים. וכאשר באו בני ישראל למי מרה אשר מתו השותים מהם, נקרה מלאך אשר אמר למשה: קח את העצים האלה, חברם יחד ונטע אותם ליד המים; ויאמר: עצים אלה יהיו ישועת העולם, הגנת העולם ומחילת חטאי העולם... אשר יחזיק באמונתו אשר... בבתולה מרים המסמלת את האמונה

22 דולינגר, עמ' 89—90 :

Ideo misit me Pater meus in mundum istum, ut manifestem nomen meum hominibus, et ut cognoscant eum et malitiosum Diabolum. Cum autem cognovisset Sathanas, quod descenderem in hunc mundum, misit angelum suum et accepit de tribus arboribus et dedit Moysi prophetae ad crucifigendum me, quae ligna mihi custodiuntur usque nunc. Et ipse annuntiabat ei deitatem praecepitque ei legizare filiis Isarel, et ita eduxit eos per siccum per medium maris

23 אייוואנף, עמ' 81 :

Ideo misit me Pater meus in mundo, ut notum faciam hominibus, ut cognoscant malum ingenium Diaboli. Et tunc cum cognovisset, quod descendi de caelo in mundum, misit angelum, et accepit de tribus lignis et dedit ea ad crucifigendum me Moysi, quae nunc mihi servantur. Sed ei hic nunc praeunciabat deitatem populo suo, et praecepit legem dari filiis Israël, et eduxit eum per siccum maris medium

ועיין הערות גלי (R. Nelli) לתרגומו : *Écritures Cathares, Paris 1968, p. 42, n. 1*

בשילוש הקדוש. אשר יאמין באמונת השילוש הקדוש ייושע, כאשר נושעו האנשים לאחר שתותם מן המים אשר היו למתוקים על-ידי אותה נטיעה.²⁴

על-פי הערת-השוליים נראה, שהמלאך אשר נתן למשה את העצים היה מלאך האלוהים, ואם כן, משה איננו עוד שלוחו של השטן. אין הדבר נאמר במפורש, אולם נאמר, שבני ישראל נושעו אחר ששתו מן המים שהומתקו, וכותב הערת-השוליים מקביל אפוא את ישועתם של הללו לישועת אלה אשר יאמינו בשילוש. כאמור, קרובה הערת-השוליים המובאת לעיל לנוסח הפרובנסאלי של אגדת עץ הצלב.

נְלִי ראה באגדה זו אחת מאותן האגדות המתארות את גלגולם המופלא של חפצים מקודשים, העוברים מיד ליד בדרך מסתורין ומהווים ביטוי והוכחה להשגחה האלוהית.²⁵ המוטיב החוזר בנוסחים השונים של אגדת עץ הצלב הוא, שהעץ אשר עליו נצלב ישו מקורו בעץ הדעת. מבחינת ענייננו יש חשיבות לאחד הנוסחים הפרובנסאליים של האגדה. להלן עיקר תוכנו של הנוסח הפרובנסאלי של האגדה מן המאה הי"ד, על-פי תרגומו של גלי:²⁶

המלאך אשר בשער גן העדן נתן לשת, בנו של אדם, שלושה גרעינים מזרע העץ אשר מפריו אכל אביו, ויאמר לו, כי ביום השלישי אחר אֶכֶל אביו מן הגרעינים מות ימות. ויצו המלאך את שת, כי בקברו את אביו ישים את שלושת הגרעינים תחת לשונו. ויעש שת כאשר צוה. כעבור זמן נבטו מן הגרעינים שלושה גבעולים, אחד של ארו, אחד של ברוש, ואחד של דקל, ואלה סימלו את האב, את הבן ואת רוח הקודש. בעלות בנו של נח לקברו של אדם בעמק חברון וימצא את שלושת הגבעולים ויאמר: אקחם ואטעם במדבר, כי מהם ייעשה הצלב לאלוהי. ויעש כן ויטעם רחוקים זה מזה במדבר, אולם האל קירבם עד כי היו לעץ אחד אשר עלים לו משלושה מיני עצים. בהגיעם למרה לא יכלו לשתות את המים כי היו מרים. וילונו בני ישראל על משה: מה גשתה? ויתפלל משה אל האלוהים וירא אלוהים למשה עץ ויקטוף

24 דולינגר, עמ' 89—90:

Etiam fuerunt ligna illa, cum quibus divisit mare Moyses, cum autem venerunt filii Israël ad aquas amaras quas qui gustabant moriebantur. Erant tunc angelus Moysi dicens: tolle ligna et junge insimul et planta ea juxta aquam dicens: ista ligna erunt salus mundi et defensio mundi, remissio peccatorum mundi. . . erit confesus in illo, qui. . . enim de Maria Virgine, quod significat fidem sanctae trinitatis; quicumque enim crediderit in fidem sanctae trinitatis, salvus erit, sicut homines bibentes postea illam aquam per plantationem illam, salvi fuerint

(במקום שבו סימנתי נקודות כתב-היד פגום).

25 גלי, פינומן, עמ' 133—150.

R. Nelli, 'La légende médiévale du Bois de la Croix', *Folklore*, : עמ' 141. ועיין גם:

XX année, no. 4 (1957), pp. 3—12

משה מפרייו וישליכהו המימה וימתקו המים. עץ זה היה אותו העץ אשר את גבעוליו קטף בנו של נח מפיו של אדם ויטעם במדבר. ואחר העבירו משה ויטעוהו בהר תבור. נראה אפוא, שהערת השוליים לטקסט הרומי של ס' הסעודה הסודית שהובאה לעיל קרובה בעניין תיאור פרשת העץ שבמרה לאגדה הפרובנסאלית.

נפנה עתה לסיכום השוואת הקטעים שהבאנו. הן בס' הבהיר הן בס' הסעודה הסודית קשורה פרשת משה והעץ בהתערבות השטן. אולם בעוד שבס' הבהיר גיתן העץ (שהוא עץ החיים, מקור השפע והחסד, ולפיכך לקח אותו השטן) למשה על-ידי האלוהים למען יסכל את עצת השטן, הרי בס' הסעודה הסודית גיתן העץ (העשוי משלושת העצים) למשה על-ידי השטן למען צליבתו של ישו. משה הוא שלוחו של השטן, אולם עצת השטן סוכלה משהיה העץ למקור של גאולה. הערת השוליים והאגדה הפרובנסאלית קרובות יותר לס' הבהיר מס' הסעודה הסודית. בהערת השוליים מוזהה העץ אשר בעורתו חצה משה את הים עם העץ אשר המתיק את המים במרה ואשר על-ידי נושעו ישראל,²⁷ וכאמור, נראה, שהעץ גיתן למשה על-ידי מלאך האלוהים. באגדת הצלב מקור העץ בעץ הדעת, הקשור בחטא הקדמון, אולם אותו העץ היה למקור ישועה, תחילה במרה, כשהראהו אלוהים למשה, ולאחר-מכן — כאשר היה לצלב אשר המאמינים בו ייגאלו.

הדמיון שבין הקטעים, שהוא תוצאה של השפעה מצד אחת הקבוצות על רעותה, או של שאיבה ממקורות משותפים קדומים יותר, גלוי לעין. מאידך, כמו בפרשת פיתויה של חווה, משתלבים אותם המוטיבים והסמלים במסגרת תפיסה כללית שונה. במקורות הקאתאריים ובאגדת עץ הצלב הם משתלבים באמונה בישו, במותו המכפר ובשילוש.²⁸ המוטיב השלישי והאחרון שביחס אליו גיתן להצביע על דמיון בין ס' הסעודה הסודית לבין ס' הבהיר הוא סיפור פיתוי המלאכים על-ידי השטן. באחד הקטעים בס' הבהיר מתואר השטן במשל הבן שמרד :

...משל למה"ד למלך שהיה לו בנים, קנה להם עבדים ואמר להם הנח לכם בשווה לכולכם, אמר אחד מהם איני רוצה עמכם כי אני יש לי יכולת לגזול מכם הכל, אמר המלך הואיל וכן הוא לא יהיה לך חלק בתוכם, ועשה ככל יכולתו, ויצא וארב להם בדרך והראה להם זהב הרבה ואבנים טובות וחיילות ואמר להם סורו אלי, מה עשה המלך, סדר חיילותיו חיילות בניו כולם והראה להם לעבדים ואמר להם אל יטעה אתכם טועה

²⁷ על-פי גלי היו כנראה שתי מסורות שונות. האחת על-אודות המטה אשר נבקע בו ים סוף, והשנייה על-אודות העץ אשר במרה, וקרוב לוודאי שלאחר-מכן חל ערבוב ביניהן. ראה : גלי, פינומן, עמ' 9—10.

²⁸ בעיית המשמעות שייחסו הקאתארים לישו, למותו המכפר ולשילוש, משמעות השונה מזו של הקאתולים, חורגת מתחום נושא דיוננו. עיין בנדון : גלי, פינומן, עמ' 43—48 ; סודרברג, עמ' 203—208 ; בורסט, עמ' 162—166.

זה לאמר חייליו רב מחיילי, הנה חיילותיו של אותו הבן רמאי וחושב לגזול אתכם ואתם לא תשמעו לו כי בתחלה יחלוק דבריו כדי שתלכדו במצודתו ואחר כך ישחק. ואתם עבדי ואני אעשה עמכם כל טוב אם לא תשמעו לו ותסורו מאחריו כי הוא שר על תוהו...²⁹

גם בס' הסעודה הסודית מתואר השטן כבן ממרה, הפועל מתוך תאוות הכבוד; כשנשאל ישו על ידי יוחנן על-אודות השטן בטרם נפל משיב ישו:

הוא נמנה על כליל המעלות הטובות של השמים ליד כיסאו של האב הבלתי-נראה, והוא הוא אשר היה על הכול... אולם הוא רצה לשים את כיסאו מעל לעבים ולהידמות לעליון.³⁰

בבוא השטן לפתות את המלאכים הרי הוא פונה לתאוות הכבוד והבצע שלהם, מפגין את כוחו הרב ומבטיח להקל עולם מעליהם בהפחיתו מחובותיהם לאדוניהם:

ויפן אל המלאך אשר על האוויר ואל המלאך אשר על המים, ויאמר אליהם: הכול לי הוא. אם תשמעו בקולי אשים כיסאי ממעל לעבים ואידמה לעליון...³¹ וכה אמר לכל אחד מהם [מן המלאכים]: כמה חייב אתה לאדוניך? ויאמר הראשון: מאה מידות שמן. ויען לו: קח התחייבותך ושב וכתוב חמישים. ולאחרים אמר: כמה חייב אתה לאדוניך? ויאמר: מאה מידות תבואה. ויאמר: קח התחייבותך ושב וכתוב מהרה שמונים.³²

במקביל לדברי המלך בס' הבהיר האומר למורד: 'הואיל וכן הוא לא יהיה לך חלק בתוכם...'

29 ס' הבהיר, ס' קסז, עמ' עב.

30 דולינגר, עמ' 85:

...in virtutibus coelorum et in trono Patris invisibilis, et ordinator erat omnium... volens ponere tronem super nubes et esse similis Altissimo

31 שם, עמ' 86:

... et ascendit ad angelum, qui erat super aërem, et ad illum, qui erat super aquas, dicens eis: omnia sunt mea, si me audieritis ponam tronum meum super nubes et ero similis Altissimo, ...

נוסח קארקאסון: איואנוף, עמ' 74—75.

32 דולינגר, שם:

... et dicens singulis eorum: quantum debes Domino tuo? Et primum respondit: C chados olei. Et dixit ei: accipe cautionem et sede et scribe L. Et alii dixit: tu vero quantum debes Domino tuo? Qui ait: C chados tritici. Et ait illi: tolle cautionem tuam et sede et scribe cito octuaginta

נוסח קארקאסון: איואנוף, עמ' 75.

הרי לאחר שפיתה השטן את המלאכים גורש מכיסאו של האלוהים וממלכות השמים, וברדתו מן השמים אל כיפת הרקיע לא יכלו לא הוא ולא אלה אשר עמו למצוא להם מגוח.³³ בס' הבהיר מסתיים משל הפיתוי בפסוק מס' שמות (טו: כו), 'אם שמוע תשמע לקול ה' אלהיך והישר בעיניו תעשה והאזנת למצותיו ושמרת כל חקיך כל המחלה אשר שמתי במצרים לא אשים עליך, כי אני ה' רפאך', המובא כהוראת חיים לאדם בעולם הזה. ואילו בס' הסעודה הסודית חלה, בעקבות מרד השטן שהצליח לפתות מלאכים משלושת הרקיעים התחתונים, בריאת העולם החמרי על-ידין,³⁴ כמוה כבריאת האדם, שבראו בצלמו ולשירותו,³⁵ אם גם מקור נשמתו במלאך אלוהים.³⁶ סיפור הפיתוי הוא דוגמה נוספת לעיבוד שונה של מוטיב משותף, בזיקתו לשתי דתות שונות.

מכאן אנו עוברים להשוואה בין כמה גישות שבס' הבהיר, מזה, ובשני הספרים הדוקטרינאריים הקאתאריים, המביעים את השקפותיהם של הקאתאריים הקיצוניים, מזה. הספר הראשון, הנקרא בשם *Tractatus Manicheorum* (להלן: מסכת המאניכאים), הוא טקסט קאתארי אשר שולב בתוך ספרו של דוראן הואסקה (Durand Huesca), *Liber Contra Manicheos*. הואסקה היה ואלדנסי אשר התפלמס עם הקאתאריים, תחילה כוואלדנסי, ומשנת 1207, שנת שובו לקאתוליות, כקאתולי. סברת החוקרים היא, שספרו של הואסקה חובר בלאנגדוק בין השנים 1223 ל-1230, ושהטקסט הקאתארי ששולב בו חובר קודם-לכן, בין השנים 1218 ל-1222, באיזור המשולש אלבי-טולוז-קארקאסון. הואסקה מביא את הטקסט הקאתארי במקוטע, פרק אחר פרק, ומתפלמס עם הרעיונות המובאים בכל פרק בנפרד במטרה להפריכם. עיקר הספר הקאתארי, הכתוב בגוף ראשון רבים, הוא הצהרת אמונה אגב קביעת אקסיומות מספר והוכחתן בעזרת פסוקים מכתבי-הקודש המתפרשים ברוח הדואליזם המוחלט. המחבר היה איש משכיל, קרוב לוודאי איש כנסייה שעבר לקאתאריים. הועלתה השערה שעדיין לא הוכחה, שהיה זה בארתולומי (Bartholomé) מקארקאסון. חשוב

33 דולינגר, עמ' 87: 'Et descendens de coelo Sathanas in firmamentum hoc nullam requiem poterat facere, neque hi qui cum eo erant, ...'

נוסח קארקאסון: איוואנוף, עמ' 76. בכל המובאות שבכאן אין הבדלים בין הנוסח של וינה לזה של קארקאסון.

34 דולינגר, עמ' 87; איוואנוף, עמ' 77.

35 דולינגר, שם:

Et cogitavit facere hominem in servitio sibi, et tulit de limum de terra et fecit hominem similem sibi. Et praecepit angelo secundi coeli interoire in corpus luti, ...

נוסח קארקאסון: איוואנוף, עמ' 78. — במבואות שלעיל אין הבדלים בין שתי הנוסחאות, פרט בדבר הרקיעים שנלקחו מהם נשמות המלאכים.

36 עיין בנדון גם: סודרברג, עמ' 71—82.

לציין, שהמחבר מסתמך לא רק על פסוקים מן הברית החדשה, אלא גם על פסוקים מתוך חלק ניכר של ספרי המקרא.

בקבלתם חלק ניכר אף מספרי המקרא נבדלו הדואליסטים הקיצוניים שבין הקאתארים מן המתונים, עובדה שמחברי כתבי-הפולמוס הקאתוליים בדרך-כלל לא עמדו עליה.³⁷ מתוך כ-157 ציטאטות שבכתב, 95 הן מן הברית החדשה ו-62 מן המקרא. מספר הציטוטים הגדול ביותר מן המקרא הוא מספרי ישעיהו ותהילים. אין מובאות מספרי התורה, מגביאים ראשונים, ממשלי ומשיר השירים.³⁸ ה-*Liber Contra Manicheos* נתגלה בשני כתבי-יד, אחד בפאריס ואחד בפראג.³⁹ הטקסט הקאתארי פורסם בנפרד בהוצאה ביקורתית על-ידי תזולי.

הספר השני הוא, למעשה, הספר התיאולוגי-הפילוסופי הקאתארי היחיד שהגיע לידינו, אולם אף ספר זה אינו שלם, וכפי שלמדים אנו מדברי האינקוויזיטור רייניר סאקוני (Raynier Sacconi) אינו אלא תמצית מספר רב-כרכים, אשר אבד או הושמד, ואשר חובר בלאגדוק במחצית המאה הי"ג. המחבר היה בעל השכלה משפטית, פילוסופית ותיאולוגית. קרוב לוודאי, שהיה זה ז'אן דה לוג'יו (Jean de Lugio), אשר פרש מכלל מחנה הדואליסטים הקיצוניים. הספר דן בקוסמולוגיה, בתיאולוגיה ובאסכטולוגיה הקאתאריות, אולם עם זאת הריהו גם כתב-פולמוס שבו מתפלמס המחבר הן עם הקאתולים הן עם הקאתארים המתונים. כמו ממסכת המאניכאים כן גם מספרו של ז'אן דה לוג'יו געדר המיתוס כליל, וסגנונו הוא דיאלקטי מובהק. הספר עומד בסימן אחדות דוקטרינארית, אולם הדברים מובאים במקוטע, וקרוב לוודאי אין הוא ספר אחיד, כ-אם אוסף של פרקים בודדים.

הספר נחלק לשבעה חלקים: 'על-אודות חופש הבחירה', 'על-אודות הבריאה', 'על-אודות הסימנים האוניברסאליים', 'קיצור לצורך הוראתם של עמי ארצות', 'נגד הקאתארים המתונים', 'על-אודות הבחירה', 'על-אודות הרדיפות'.⁴⁰ כהוכחה לאקסיומות שהוא קובע ולהשקפות שהוא מפתח מביא ז'אן דה לוג'יו ציטאטות מכל כתבי-הקודש. לצד מספר גדול של ציטאטות מגביאים אחרונים וכתובים יש גם מספר מצומצם של ציטאטות מגביאים ראשונים ומן

37 בין היתר כותב על כך אלן דה ליל, מחבר כתב-הפולמוס הראשון נגד הקאתארים, בלא להבחין בין שני הורמים השונים :

Dicunt similiter Patris Veteris Testamenti fuisse malos quod multipliciter probare conantur . . . Omnes Patres Veteris Testamenti aeternae subjiciunt damnationi quia propter enormitatem peccati ad inferos descendisse credunt. . . (Allain de Lille, *Summa de Fide Catholica Contra Haereticos, Patrologia Latina, CCX, pp. 341–342*)

38 עיין בנדון : תזולי, עמ' 48–54.

39 אשר לכתבי-היד, המקורות וניתוח הטקסט, עיין שם, עמ' 25–84.

40 De libero arbitrio, de creatione, de signis universalibus, compendium ad instructionem rudium, contra Garatenses, de arbitrio, de persecutionibus

התורה. מן הראוי לציין, שז'אן דה לוג'יו ותלמידיו היו היחידים מבין הקאתארים שייחסו מעלה של קדושה לכל ספרי המקרא.⁴¹ הספר כתוב בכתב-יד מסוף המאה הי"ג, השמור בספרייה הלאומית של פלורנץ ופורסם על-ידי דונדן יחד עם סדר-העבודה הקאתארי בלשון הרומית שנמצא באותו כתב-יד.⁴²

הקאתארים הקיצוניים, שעמהם נמנו הן מחבר מסכת המאניכאים הן ז'אן דה לוג'יו, האמינו בקיומם של שני עקרונות נפרדים ונצחיים, אם גם לא שווים בכוחם — עקרון הטוב ועקרון הרע, ובעיית שני העקרונות היא הבעיה המרכזית של שני הספרים. עקרון הרע הוא קדמון, והוא שהביא להשחתתו ומרידתו של השטן. האל הטוב אינו כול-יכול. האל ברא את הבריאה השמימית ממהותו-שלו, כלומר, הבריאה היתה בגדר האצלה של הבורא. לבריאה זו אין מאומה עם העולם החמרי. זה האחרון נברא כולו, כולל יסודותיו, על-ידי עקרון הרע. למלאכים שנפלו לא היה חופש הבחירה (לו היה להם חופש הבחירה במובן של אפשרות בחירה בין טוב לרע הרי חופש זה ניתן להם על-ידי האל הטוב האמיתי, ואז היה האל הטוב האמיתי אף מקור הרע, דבר שאין לקבלו — כפי שאומר ז'אן דה לוג'יו). הנשמות השבויות אינן חפשיות להושיע לעצמן, והן לא תיושענה ללא החסד (*gratia*) האלוהי.⁴³

בבואם לפתח את הקוסמולוגיה והתיאולוגיה הקאתאריות יכלו הן מחבר מסכת המאניכאים הן ז'אן דה לוג'יו להסתמך על כתב-הקודש, משום שפירשו חלק ניכר מן המאורעות המתוארים בהם ואת ההתערבות האלוהית כמאורעות והתערבות אשר אירעו בעולם רוחני, בבריאה השמימית, אשר, כאמור, מאומה אין לה עם העולם החמרי. לפי הפרשנות הקאתארית המאורעות וההתערבות שמדובר עליהם אינם אלא סמלים להתרחשות בתחום האלוהי. באותם מאורעות ובאותם צווים אלוהיים אשר נתפרשו כמתייחסים לעולם הזה ראו אמנם את פעולת האל הרע ותחומו. וכך כותב ז'אן דה לוג'יו בפרק הרביעי של ספרו, 'קיצור לצורך הוראתם של עמי הארצות':

הנני סבור, שבכתב-הקודש מצוינים לעתים בשמים ובארץ ברואיו של האל האמיתי אשר ניחנו בתבונה ומסוגלים להבין ולהאזין, ולא רק היסודות של העולם הזה המשתנים תמיד והם משוללי בינה. כפי שאמר דוד: השמים מספרים כבוד אל ומעשה ידיו מגיד הרקיע [תה' יט' ב.]. אנו קוראים בספר דברים: האזינו השמים ואדברה ותשמע הארץ אמרי פי [לב' א.]. ובישיעהו: שמעו שמים והאזיני ארץ כי ה' דבר. . . [א' ב.]. ועוד

41 עיין: תזליי, עמ' 51.

42 אשר לניתוחם של כתב-היד, של הספר של ז'אן דה לוג'יו ושל סדר-העבודה הקאתארי בלשון הרומית, עיין: ספרו של דונדן; ועיין גם: A. Borst, Suppl. III: *Der Katharische Liber de Duobus Principiis*, pp. 254–318

43 על הדואליזם המוחלט וזיקתו לתורות דואליסטיות קדומות יותר עיין: סודרברג, עמ' 44–83; דונדן, מבוא, בעיקר עמ' 52–57.

אומר דוד: ארץ ארץ שמעי דבר ה' [יר' כב: כט]. יש לתפוס אפוא את השמים, הארץ והים כמציאויות שמיימיות... באשר לבריאה זו, מוכן אני להודות, שאדונינו האל הוא יוצרה ובוראה, אולם לא של יסודות העולם הזה, חסרי-האונים והריקים...

זוהי הפרדה מוחלטת בין הבריאה השמיימית והבלתי-נראית לבין העולם הזה, הפרדה שהיא אופיינית לדואליסטים הקיצוניים.⁴⁴

לעומת האל הטוב ובריאתו הנזכרים בכתבי-הקודש — כותב ז'אן דה לוג'יו — נזכרים אף צוויו של האל הרע. רק האל הרע בורא העולם הזה יכול היה להתיר לאבשלום לבוא אל פילגשי אביו⁴⁵ (שמ"ב טז: כ), לצוות על בני ישראל לשאול כלי כסף וזהב מן המצרים (שמ' יא: ב) ולהשמיד את אויביהם עד חרמה בלא להחיות כל נשמה.⁴⁶

במסכת המאניכאים חוזרת ונשנית ההבחנה בין הארץ השמיימית, אשר לדברי המחבר רק אליה מתייחסים הדברים בכתבי-הקודש (הכוונה היא לברית החדשה ולאותם ספרי המקרא שעליהם מסתמך המחבר), לבין הארץ הזאת, שהיא מעשה שטן והשרויה בסימן האין והחטא. הפרדה ברורה ומוחלטת זו בין שני העולמות כבר באה לידי ביטוי בשמותיהם של אחדים מפרקי הספר: III: de duobus seculis; IV: de duobus mundis; V: de duobus regnis; XI: de duplici creatione בראשית הפרק השני אומר המחבר:

מאחר שרבים למדי הם אלה הדואגים במידה הפחותה ביותר האפשרית לעולם האחר וליצורים האחרים, ואין הם דואגים אלא לאלה אשר ניתן לראותם בעולם הזה, והם רעים, ריקים ומושחתים, וכשם שבאו מן האין ללא ספק אל האין ישובו, אנו אומרים, כי קיים עולם אחר ויצורים אחרים אשר אינם ניתנים להשחתה והם נצחיים ובהם אמונתנו ותקותנו.⁴⁷

44 דונדן, עמ' 116:

Dico enim quod per celos aliquando et per terram in divinis scripturis intelligibiles dei veri creature, que intelligere et audire possunt, intelliguntur, et non tantum permutabilia et irrationabilia elementa huius mundi

שם, עמ' 117:

Et de hac creatione concedo dominum deum nostrum esse creatorem et factorem, et non de infirmis et egenis elementis istius mundi. . .

Ibid., pp. 125–127: 'Quod malus deus perpetravit fornicationem'⁴⁵

Ibid., pp. 127–128: 'Quod malus deus per vim fecisset rapere aliena et homicidium⁴⁶ facere'

47 תוליי, עמ' 89:

Sed quoniam sunt plures, qui de reliquo seculo et de aliis creaturis minime curent, preter hec que videntur in hoc seculo nequam, vana et corruptibilia, et

בפרק השלישי נאמר :

בן האלוהים דיבר גם הוא על-אודות שני עולמות כאשר אמר... בני העולם הזה ישאו נשים ותינשאנה והזוכים לנחול את העולם הבא ואת תחיית המתים לא ישאו נשים ולא תינשאנה (לוקס כ: לד—לה).⁴⁸

המחבר מבחין בין הארץ והשמים החמריים לבין הארץ והשמים החדשים, אשר עליהם דיבר האדון בס' ישעיהו: 'כי כאשר השמים החדשים והארץ החדשה אשר אני עשה עמדים לפני נאם ה' כן יעמד זרעכם ושמכם' (סו: כב).⁴⁹ הארץ השמימית היא זו המוארת על-ידי השמש והירח השמימיים, בה ירושלים השמימית ובה גן העדן הנצחי, והיא הארץ אשר נבראה על-ידי האל האמיתי.⁵⁰

במקביל לפירושים אלה של ז'אן דה לוג'יו ושל מחבר מסכת המאניכאים מפורשים גם בס' הבהיר חלק ניכר מן המקראות כמכוננים לא למתרחש בעולם הנברא, כ-אם לתחום האלוהי, היינו, לתחום פעולתן של המידות האלוהיות, ומדובר גם בו על ארץ מיסטית שקדמה למציאות הדברים הגשמיים של מעשה בראשית :

ומאי ניהו מלא כל הארץ כבודו [יש' ו: ג] אלא כל אותה ארץ שנבראת ביום הראשון, שהיא למעלה כנגד ארץ-ישראל מליאה מכבוד השם ומאי ניהו חוכמה דכתיב [מש' ג: לה] כבוד חכמים ינחלו...⁵¹

אולם מס' הבהיר בעדרות שלילת העולם הזה, השנאה כלפיו והערכתו כתחום השטן. כן יש לזכור שבניגוד לס' הבהיר בעדרת מן הכתבים הקאתאריים תורת הספירות. בשל העדר אילן הכוחות האלוהיים הקשור לעולם העליון והתחתון כאחד ותלוי בשניהם (כי מקורו באל ודרכו

prorsus sicut de nichilo veniunt in nichilum reversura, nos vere dicimus, quod aliud seculum est, et alie creature incorruptibiles et eterne, in quibus fides atque spes nostra consistit

48 שם, עמ' 90.

49 שם, עמ' 94 :

In illo seculo credimus esse celum novum et terram novam, de quibus Dominus populo suo sic ait in Ysaia: Quia sicut celi novi et terra nova que ego facio stare coram me, ait Dominus, sic erit semen vestrum et nomen vestrum [Is. lxxvi: 22]

50 שם, שם.

51 ס' הבהיר, ס' קל, עמ' נז. על-פי ג' שלום זהה כאן החכמה השנייה עם הארץ הנזכרת בפסוק הראשון של התורה. אין זו הארץ שלנו, כ-אם ארץ מיסטית. עיין שלום, הקבלה והבהיר, עמ' 207. — דוגמה נוספת למקראה המיוחסת לתחום פעולתן של המידות האלוהיות היא פירוש ס' הבהיר לשבעים התמרים אשר באילם (שמ' טו: כז). עיין: ס' הבהיר, ס' קסז, עמ' עב; שלום, הקבלה והבהיר, עמ' 331.

מתגלה האל ופועל, אולם הוא מושפע ממעשי האדם) קיים הפער המוחלט שבין העולם התחתון והעליון. מכאן עוברים אנו להשוואה בין תפיסת הרע והגדרתו בכתבים הקאתאריים, מכאן, לבין אלו שבס' הבהיר, מכאן.

הגדרת הרע בס' הבהיר

בקטעים מספר בס' הבהיר מוגדר הרע כתוהו:

אמר ר' ברכיה מאי דכתיב [בר' א: ב] והארץ היתה תוהו ובהו מאי משמע היתה שכבר היתה תהו ומאי בהו, אלא תהו, דבר המתהא בני אדם, ומאי בהו אלא תהו היתה וחזרה לבהו, ומאי בהו דבר שיש בו ממש דכתיב בהו בו הוא.⁵² ומאי גם את זה לעומת זה עשה האלהים [קה' ז: יד] ברא בהו ושם מקומו בשלום, ברא תוהו ושם מקומו ברע בהו בשלום שנאמר [איוב כה: ב] עושה שלום במרומיו, מלמד שמיכאל שר הימיני של הקב"ה מים וברד וגבריאל שר שמאלו של הקב"ה אש, ושר שלום ביניהם מכריע והיינו דכתיב עושה שלום במרומיו, מנלן דתהו הוא ברע דכתיב עושה שלום ובורא רע, הא כיצד רע מתהו ושלום מבהו, ברא תהו ושם מקומו ברע (שנא' עושה שלום ובורא רע ברא בהו ושם מקומו בשלום שנאמר 'עושה שלום במרומיו').⁵³

ומאי ניהו השטן, מלמד שיש להקב"ה מדה, ששמה רעה והיא לצפוננו של הקב"ה דכתיב [יר' א: יד] מצפון תפתח הרעה על כל יושבי הארץ, כלומר כל רעה אשר היא באה לכל יושבי הארץ מצפון היא באה. ומאי ניהו מדה אחת, היא צרות יד ולה שלוחים הרבה ושמשם של כולם רע רע, אך יש בהם קטן וגדול והם מחייבים את העולם, כי תהו לצד צפון ואין תוהו אלא רע המתהא את העולם עד שיחטיאם וכל יצה"ר שיש באדם משם הוא בא, ולמה ניתי בשמאל, מפני שאין לו רשות בכל העולם אלא בצפון, ולא הורגל אלא בצפון ולא רצה להיות אלא בצפון...⁵⁴

בסוף תיאור נסיון הפיתוי של השטן⁵⁵ אומר המלך לעבדיו:

ואתם עבדי ואני אעשה עמכם כל טוב אם לא תשמעו לו ותסורו מאחריו כי הוא שר על תוהו שנאמר ולא תסורו כי אחרי התוהו אשר לא יזעילו ולא יצילו כי תהו המה אך הם יכולים להזיק...⁵⁶

52 ס' הבהיר, סי' ב, עמ' ג.

53 שם, סי' יא—יב, עמ' ז—ח.

54 שם, סי' קסב, קסג, עמ' עא.

55 עיין לעיל, עמ' 492.

56 שם, סי' קסז, עמ' עג.

התוהו חסר-הצורה, אשר אין בו ממש, הוא אפוא הכוח המיוחד אשר עליו ממונה השטן: 'כי הוא שר על תוהו'. הוא נעדר צורה, הוא המתהא את בני האדם ומסיתם לחטוא. ברוב הקטעים הנזכרים מקומו בצפון והוא בצד שמאל.⁵⁷

ג' שלום הצביע על הקירבה בדרוש על הפסוקים הללו מס' בראשית בין ס' הבהיר לבין ספרו של ר' אברהם בר חייא ס' הגיון הנפש. גם בספר זה נדרשים תוהו ובוהו כחומר וצורה. התוהו נעדר צורה ונעדר ממשות, כל מה שקיים בו בכוח לא יצא אל הפועל, הוא בבחינת העדר, והוא החומר הזהה עם הרע כמו בפילוסופיה הניאו-אפלטונית.⁵⁸ אולם בעוד שבספרו של ר' אברהם בר חייא הרע הוא עקרון שלילי, הרי בס' הבהיר הרע הוא כוח פועל ממשי. הדבר בא לידי ביטוי ברור בתוספת אשר אינה בספרו של ר' אברהם בר חייא: 'ומאי גיהו מדה אחת, היא צורת יד ולה שלוחים הרבה ושמש של כולם רע, רע...'. כן יש לתוהו בס' הבהיר שר אשר הוא השטן: 'כי הוא שר על תוהו'. בעוד שבספרו של ר' אברהם בר חייא ההדגשה היא על התלות בצורה ועל חוסר האונים של התוהו, או ההיולי, בלשונו: '... וההיולי הוא חלש ודל מהיות לו כוח להעמיד את עצמו למלאות את חסרונו אם אין הצורה נדבקת בו...'. או '... כי התוהו הוא דבר שאין לו שום ערך ולא חששא ולא ממש ולא תועלת כדכתיב [שמ"א יב: כא] כי אחרי התוהו אשר לא יועילו ולא יצילו כי תוהו המה כלומר אשר אין בהם כוח להועיל לנפשם ולא לאחרים כי תוהו המה ואין לו קיימא ולא דמות ולא צורה,⁵⁹ הרי בס' הבהיר יש תוספת המדגישה את העובדה כי הרע הוא כוח פועל: '... שנאמר ולא תסורו כי אחרי התוהו אשר לא יועילו ולא יצילו כי תוהו המה אך הם יכולים להזיק...'.⁶⁰ על יסוד מאמרים אלה מטיל ג' שלום ספק אם אמנם הדברים בס' הבהיר בעניין החומר והצורה מקורם בס' הגיון הנפש מה עוד שאינם כה מפורשים שם כדברי ר' אברהם בר חייא. בס' הבהיר אלוהים הנו בורא ותוהו ובוהו כאחד, והשטן, שהוא שר התוהו, צורת יד לו והוא כאחד האיברים שמסומל בהם שיעור הקומה של האלוהים. הוא יד שמאל, אשר לה שלוחים רבים, ומדובר עליו כעל אחת ממידותיו של האלוהים.⁶¹

57 ואת בניגוד לקטעים אחרים בס' הבהיר המבטאים מסורת שונה ובהם אין הצפון והשמאל מקום משכנו של הרע כלל, או שהם פתוחים לטוב ולרע כאחד. כגון: '... ומאי פתח, הוא רוח צפונית שהוא פתח לכל העולם, מן השער שיצא הרע, יוצא הטוב...'. — מבין הקטעים אשר הבאנו הרי גם בקטע שבס' יא, עמ' ז, אין הצפון מקור הרע: '... מלמד שמיכאל שר הימני של הקב"ה מים וברד וגבריאל שר שמאלו של הקב"ה אש ושר שלום ביניהם מכריע...'. כן עיין: ס' הבהיר, ס' כב, עמ' יא; ס' לד, עמ' טז; ס' לו, עמ' יז; ס' קח, עמ' מז; ס' קמה, עמ' סג; ס' קנז, עמ' סו; שלום, הקבלה והבהיר, עמ' 329—330.

58 שלום, הקבלה והבהיר, עמ' 332; ספר הגיון הנפש או ספר המוסר להקדמון ר' אברהם בר חייא, לייפציג תרכ"ה (נדפס מחדש: ירושלים תשכ"ז), עמ' 1—3.

59 שם, שם.

60 ס' הבהיר, ס' קסז, עמ' עג.

61 לבעיית פירוש המושג 'מידה' בס' הבהיר, עיין שלום, הקבלה והבהיר, עמ' 334.

הגדרת הרע בכתבים הקאתאריים

על־אף העובדה, שבעיית קיומו ומקורו של הרע היא בעיית היסוד של התורה הקאתארית, אין למצוא בכתבים הקאתאריים הגדרה ברורה של הרע. על־כן אף נחלקו ביניהם חוקרי הקאתאריזם בדבר מהותו של הרע על־פי האמונה הקאתארית. אולם ברור, שהרע, על־פי הדואליסטים הקיצוניים — כפי שבא הדבר לידי ביטוי הן במסכת המאניכאים הן ב־ *Liber de Duobus Principiis* — קשור במושג האין (*nihil*), ואמנם ניתן להצביע על קווי־דמיון מספר בין אין זה לבין התווה אשר בס' הבהיר.⁶² על־פי מסכת המאניכאים האין הריהו ניגודו הקוטבי של הטוב המוחלט ושל האהבה (*caritas*). לאל הטוב האמיתי אין מאומה עם האין אשר הוא תחום החטא והשטן. ובהיות העולם הזה שרוי בסימן האין, הריהו תחום הרע אשר מאומה אין לו עם האל הטוב האמיתי.

כבר בפרק השני של מסכת המאניכאים שהבאנו לעיל (עמ' 496) מכנה המחבר את הדברים הקיימים בעולם הזה כריקים ומושחתים, וכשם שבאו מן האין, אל האין ישובו.⁶³ בפרק השלושה־עשר נאמר, כי זה אשר בעולם, כלומר, זה אשר מן העולם הנהו, עליו ייאמר, כי הוא אין.⁶⁴ האין לא נברא על־ידי האל הטוב האמיתי, ככתוב באוואנגליון על־פי יוחנן א : ג : 'כל המעשים נהיו על ידיו, ואין דבר אשר נעשה מבלעדיו'. בתרגמו את המלה 'אין' כשם־עצם מפרש המחבר את הפסוק כבריאת הכול על־ידי האל, פרט לאין. ומאחר שהעולם הזה שרוי בסימן האין, הרי לא נברא על־ידי האל הטוב האמיתי.⁶⁵ קביעה זו משתלבת באופן עקיב בהכרה הקאתארית, המשותפת למתונים ולקיצונים, שהעולם הזה בכללו הוא עולם הרע. להלן שני פסוקים, שמסתמך עליהם המחבר : איגרת פאולוס אל הקורינתיים, א ח : ד : 'ועל דברת אוכל מזבחי האלילים ידענו כי אליל כאין הוא בעולם...';⁶⁶ 'יש' מ : יז : 'כל הגוים כאין נגדו מאפס ותהו נחשבו לו'.⁶⁷ הפסוק האחרון מובא אגב הקביעה שכל מה שקיים

62 יש לזכור, שהמדובר בקטעים אחדים בס' הבהיר, בניגוד לקטעים אחרים, שמתבטאת בהם מסורת שונה, ואין בהם רמז, שהחומר הוא מקור הרע. עיין שם, עמ' 330, 333—335.

63 תזילי, עמ' 89 : *vana et corruptibilia, et prorsus sicut de nichilo veniunt in nichilum . . . reversura . . .*

64 שם, עמ' 102 : *'Quia vero illud quod est in mundo, nichil esse dicatur. . .'*

65 שם, עמ' 101 : *'Et Iohannis in evangelio: Omnia per ipsum facta sunt et sine ipso factum est nichil'* [Iohn i : 3]

66 שם, עמ' 102 :

Quia vero illud quod est in mundo id est de mundo nichil est dicantur, Apostolus declarat cum dicit: Scimus quia nichil ydolum in mundo [I Cor. viii : 4]

67 שם, עמ' 103 :

Hinc etiam Ysayas ait: Omnes gentes quasi non sint, sic sunt coram eo et quasi nichilum et inane reputate sunt ei

בעולם הזה, ואשר נעדר טוב ואהבה, הריהו בגדר אין שנברא בלי האל.⁶⁸
 בפולמוסו עם הקאתארים מביא הואסקה את המובן אשר ייחסו הם למלה 'אין' (nichil):

יש סבורים, כמותם כמאניכאים, היינו, הקאתארים המדרניים השוכנים בדיאוקסיות של אלבי, טולו וקארקאסון, שהמלה 'אין' באה לציין ישות כלשהי, גופנית או בלתי-גופנית, ואת כל היצורים הנראים, וכך כתבו שותפיהם לדבר-עבירה בכתבי-השקר שלהם.⁶⁹

בכל פרקי הספר של ז'אן דה לוג'יו עובר תיאור הרע כאין, כהעדר ממשות, כהעדר תודעה וכחוסר-אונים בטוב, שהם מסימני העולם הזה אשר מאומה אין לו עם האל האמיתי. הדברים הרעים הריהם בני-חלוף, ריקים ובסימן ההעדר.⁷⁰ האל הטוב לא יכול היה להיות בורא יסודותיו של העולם הזה שהם חסרי-אונים וריקים.⁷¹ עקרון הרע הוא השחתה רעה, והוא הריקנות,⁷² ובגלל עקרון הרע הזה חייב האל הטוב האמיתי, שלא בטובתו, לשאת ולסבול את ההשחתה הזדונית והריקה.⁷³ יש שהרע מוגדר אצל ז'אן דה לוג'יו ככוח בלתי-אמיתי ושלטון שקר של בני העולם הזה הארעיים.⁷⁴

לדברי האינקוויזיטור רייניר סאקוגי, הרי על-פי ז'אן דה לוג'יו הרע קיים ואיננו קיים: Est et non.⁷⁵ מאחר שהרע קשור באין, לא קיבלו אף הדואליסטים הקיצוניים את רעיון

68 שם, שם :

Si omnes mali spiritus et mali homines et omnia, que possunt videri in hoc mundo, nichil sunt, quia sunt sine caritate ergo sine Deo facta sunt. Non ergo Deus fecit ea quia sine ipso factum est nichil [Iohn i : 3], et teste Apostolo: Si non habuero caritatem, nichil sum

מצוטט *Une Somme anti-cathare, Le Liber Contra Manicheos de Durand Huesca* 69
 Ch. Thouzellier, 'Une controverse médiévale en Languedoc relative au sens du mot "nichil"', *Annales du Midi*, LXXXII, No. 99 (1970), pp. 343-347:

Quidam estimant hoc nomen 'nichil' aliquid significare scilicet aliquam substantiam corpoream et incorpoream et omnes visibiles creaturas, ut Manichei id est moderni Kathari qui in Albiensi et Tolosanensi et Carcassonensi diocesis commorantur, et complices eorum sicut in sua compilatione antifrasica notaverunt

'... mala sunt et transitoria et deponenda...' : 112 עמ' 112

'... de infirmis et egenis elementis istius mundi...' : 117 עמ' 117

'... corruptionem malam et vanissimam...' : 138 עמ' 138

73 שם, שם :

Sequitur adhunc autem necessario quod aliud sit principium mali, quod facit deum verum concedere et sufferre corruptionem malam et vanissimam...

'Alia potentia vel potestas non vera temporalia transitoria' : 121 עמ' 121

'Summa fratris Raynerii de ordine fratrum praedicatorum Lugduno' : 72 עמ' 72

הבריאה יש מאין. האל האמיתי ברא את עולמו (להבדיל מן העולם הזה) בו וממהותו.⁷⁶ בבואנו להשוות את תפיסת הרע בס' הבהיר לזו שבכתבים הקאתאריים, מן הדין שנעמוד תחילה על ההבדל היסודי שביניהן, ורק אחר-כך נבחן את קווי הדמיון. תפיסת הרע כפי שפותחה בס' הבהיר מתרחקת אמנם מן התפיסה היהודית המסורתית, אולם אין היא בגדר תפיסה דואליסטית. ונהפוך הוא: האלוהים הוא אשר ברא גם את התוהו, והשטן אחת ממידותיו הוא. ואילו מן הכתבים הקאתאריים עולה תפיסה דואליסטית והפרדה מוחלטת בין האל הטוב לעקרון הרע. האל הטוב, כיוון שאינו בורא העולם הזה, הריהו חפשי מכל אחריות לרע, כפי שכותב ז'אן דה לוג'יו:

מכל הנאמר לעיל יש אפוא להסיק, שקיים עקרון אחר, עקרון הרע, שהוא העילה והמקור לכל אוון, טומאה, בגידה ואף לכל החושך, שלולי כן הרי היה על אלוהי-האמת עצמו, אשר הוא נאמן מאוד ואשר הוא הצדק והטוהר העליונים, להיחשב לעילה המוחלטת ולעקרון של כל הרע...⁷⁷

בעוד שבס' הבהיר מזוהה השטן עם המידה האלוהית ששמה רעה, הרי בקאתאריזם אין השטן אלא שליחו של עקרון הרע ואחד מגילוייו. לדברי ז'אן דה לוג'יו השטן — כמוהו כחשיכה — מקורו בעקרון הרע אשר ממנו הם נובעים. בסדר-העבודה הקאתארי, שבו מוסברת משמעותה של תפילת Pater Noster, נאמר, כי המלים 'אבינו שבשמים' באות להבדיל בין האל האמיתי לבין אבי השטן,⁷⁸ ונראה, ש'אבי השטן' בא לציין את עקרון הרע.

76 שם, עמ' 108 :

Quod Deus non creavit tenebras neque malum. Unde minime est credendum quod dominus deus verus simpliciter et directo creasset tenebras neque malum et maxime ex nichilo, sicut nostri adversari proprie creare esse credunt

77 שם, עמ' 115 :

Sequitur autem adhuc quod sit aliud principium mali, quod capud et causa est omnis iniquitatis, pollutionis et infidelitatis, et etiam omnium tenebrarum; alioquin ipse deus verus, qui fidelissimus est et iustitia summa et munditia pura, esset penitus cause et principium omnis mali,...

78 שם, עמ' 121 :

De principio malo. Quapropter apud sapientes firmiter est credendum quod aliud est principium mali, quod potens est in iniquitate, a quo potestas sathane et tenebrarum cum potestatibus aliis universis, que contrarie sunt domino deo vero, proprie et principaliter derivantur,...

שם, עמ' 152, Fragmentum Ritualis :

Et ideo dixit forsan "Pater noster qui es in celis" ad differenciam patris diaboli, qui mendax est et pater malorum,...

את הדמיון בתפיסת הרע בין ס' הבהיר לבין הקאתאריזם ניתן למצוא, כאמור, בדמיון שבין האין הקאתארי לתוהו אשר בס' הבהיר. את הדמיון ניתן לראות לא במהותם היסודית של שני מושגים אלה (בסיון השוואה של מהותם היה מחייב גם להיכנס לעומק הפלוגתא שבין חוקרי הקאתאריזם בינם לבין עצמם בדבר משמעותו של המושג nihil)⁷⁹, כי-אם בתכונותיהם.

בס' הבהיר התוהו הוא החומר חסר-הצורה אשר עליו ממונה השטן, שמרובים שלוחיו. בניגוד לבוהו, אין בו ממש. הוא חומר בעדר צורה וממשות. הוא לא יועיל ולא יציל. מחבר ס' הבהיר מסתמך, בין היתר, על הפסוק הנזכר: 'ולא תסורו כי אחרי התוהו אשר לא יועילו ולא יצילו כי תהו המה' (שמ"א יב: כא). אמנם השטן אינו יכול להציל ולהועיל, אבל כנגד לזה יכול הוא גם יכול להויק.

ה-nihil הוא ניגודו הקוטבי של הטוב ושל האהבה, וכן חסר הוא ממשות אמיתית (ראה הערה 74). מחבר מסכת המאניכאים מסתמך על הפסוקים: 'ידענו כי אליל כאין הוא בעולם' (אל הקורינתיים, א ח: ד); 'כל הגוים כאין נגדו, מאפס ותהו נחשבו לו' (יש' מ: יז). החומר הריהו תחום התגלותו ופעולתו של הרע, ועל כן החומר הוא אין (על-פי פירושה של תוליי), והוא אין כי מקורו באין (על-פי פירושו של גלי).

נראה אפוא, שהתכונות המשותפות לתוהו ולאין הן העדר הממשות האמיתית, מחד, והפעילות המתמדת ברע הקשורה בחומר, מאידך. בגלל יסוד הפעילות המתמדת, המציין הן את התוהו אשר בס' הבהיר הן את האין הקאתארי, לא ניתן לזהותם עם תפיסת הרע בפילוסופיה הגיאור-אפלאטונית.

בעיה אחרונה שגדון בה היא בעיית כוחו של האדם להשפיע על העולמות העליונים על-פי ס' הבהיר ועל-פי ספרו של ז'אן דה לוג'יו. הן על-פי ס' הבהיר הן על-פי ספרו של ז'אן דה לוג'יו יש בידי האדם להשפיע על העולמות העליונים, ולסייע לאל; וכך נאמר בס' הבהיר:

מפני מה חית צורת פתח ונקודה בפתח קטן א"ל מפני שכל הרוחות סתומות חוץ מפאת צפון שהיא פתוחה לטוב ולרע, א"ל לטובה והכתיב [יח': א: ד] הגה רוח סערה באה מן

79 Ch. Thouzellier, 'Les Cathares Languedociens : Eیین ההשקפות בנידון, Eیین et le Nihil', *Annales Economies, Sociétés, Civilisations*, XXIV (1969); H. Rousseau, 'L'interprétation du Catharisme', *ibid.*, pp. 128-141. על-פי פירושה של תוליי, המתבסס על מסכת המאניכאים בלבד, לא בא מושג האין (nihil) להגדיר את הרע, את האל הרע או את עקרון הרע, כי-אם את כלל הישויות חסרות-הערך, החולפות, בנות העולם הזה. על-פי פירוש זה, האין הריהו ריאליות שלילית, אשר לא נבראה על-ידי האל הטוב. על-פי פירושו של גלי, המסתמך הן על מסכת המאניכאים הן על ספרו של ז'אן דה לוג'יו, נימצא למדים, שהאין הוא גם עקרון הרע וגם כלל הישויות חסרות-הערך, בעדרות הממשות האמיתית ובעדרות האהבה. יצורים אלה הריהם בגדר אין לפי שחסיי-אהבה הם, והם מחוסרי אהבה לפי שמקורם באין שהוא עקרון הרע.

הצפון ענן גדול אש מתלקחת, ואין אש אלא חרון אף דכתיב [וי' י: ב] ותצא אש מלפני ה' ותאכל אותם וימותו. א"ל לא קשיא, כאן בזמן שישראל עושין רצונו של מקום, כאן כשאין ישראל עושים רצונו, בזמן שאין ישראל עושים רצונו אש קרובה ובזמן שעושין רצונו מדת הרחמים מתגלגלת וסובבת...⁸⁰

ובקטע אחר :

עמוד אחד מן הארץ לרקיע וצדיק שמו על שם הצדיקים וכשיש צדיקים בעולם מתגבר ואם לאו מתחלש והוא סובל כל העולם דכתיב צדיק יסוד עולם ואם חלש לא יוכל להתקיים העולם...⁸¹

אותו הרעיון שמעשי האדם משפיעים על העולם העליון מופיע גם בספרו של ז'אן דה לוג'יו,⁸² אם-כי, כאמור, נעדרת ממנו תורת הספירות, והפער בין העולמות, על-פי תפיסתו, הוא מוחלט. האדם יכול לסייע לאל הטוב האמיתי. בהסתמכו על שורת פסוקים וחלקי פסוקים מן המקרא (בין היתר על יש' מג: כד; יש' א: יד; מלא' ב: יז; תה' קה: מה; יח' יג: יח, יט; יש' סה: יב) ומן הברית החדשה (בין היתר על איגרת פאולוס אל הקורינתיים, א ג: ט) קובע ז'אן דה לוג'יו: 'מכאן נובע אפוא, שבלחץ האויב הרע, האל הטוב חפץ, סובל, מתחרט, משרת את יצוריו שלו ויכול להסתייע על-ידם.'⁸³ ובהמשך הפרק: מתפיסתו את האל האמיתי נובע 'שיכולים אנו לשרתו על-ידי השלמת יצירותיו, או, נכון יותר, על-ידי הגשמת המטרות אשר חפץ להשיג בעצמו באמצעותנו.'⁸⁴ עם זאת מדגיש ז'אן דה לוג'יו את הרעיון הפאוליני, שהאדם תלוי בחסד האל למען יוכל לעשות את הטוב;

... אין בכוחנו לשרת את האל, על-פי בחירה חפשית, בעשותנו טוב כלשהו אשר בעדו יהיה עליו להודות לנו, כאילו נבע ממעלתנו וכוחנו-אנו, כלומר, בלא שיהיה האל עצמו הסיבה והעקרון של טוב זה.⁸⁵

80 ס' הבהיר, סי' לד, עמ' יז.

81 ס' הבהיר, סי' קב, עמ' מד-מה; וכן סי' לח, קיט, קפה.

82 דונדן, עמ' 88-89.

83 שם, עמ' 88:

Unde propter comotionem maligni hostis ipse deus verus vult et laborat, penitet, servit et adiuvatur in suis propriis creaturis

84 שם, עמ' 89:

De servicio dei. Unde hec est ratio quare possumus servire deo, scilicet perficiendo eius opera vel etiam quando ipse deus adimpleverit per nos illud quod intendit et desiderat esse

85 שם, עמ' 90:

De destructione liberi arbitrii. Unde satis manifestum est quod non possumus

על רקע חשיבותם הקוסמית של מעשי ישראל על-פי ס' הבהיר יש להבין, כפי שמציין ג' שלום, את המצוות השונות הנזכרות בספר: תפילין, ציצית, סוכה, לולב, תרומה. בכתבים הקאתאריים, הרי ההליכה בדרך השלמים (perfecti) היא דרך-הישועה ליחיד, והיא דרך שמסייעים בה לאל במאבקו ברע. האדם יכול לסייע לאל על-אף הפער המוחלט שבין העולמות, על-אף העדרו של אילן הספירות המקשר בין העולמות. אשר למוסר הקאתארי, במישרין נאמר עליו מעט מאוד בספרו של ז'אן דה לוג'יו, ועוד פחות מכך במסכת המאניכאים, אולם כיוון שצווי המוסר הקאתארי נובעים מכלל התורה הקאתארית וקשורים בה, הרי ניתן לומר, שהכתבים הנזכרים הם בגדר הבסיס וההסבר לפולחן הקאתארי ולמוסר הקאתארי. הללו גידונים בפירוט רב יותר בשני הנוסחים של סדר-העבודה, ופרטים נוספים אפשר להעלות ממקורות האינקוויזיציה.⁸⁶ ברם, ניתוחה של בעיה זו חורג ממסגרת דיונונו. כאן נייחד את הדיבור רק על ההבדל שבין גישת ס' הבהיר לגישתם של הכתבים הקאתאריים בדבר הדרך שפה יסייע האדם לעולם העליון. בס' הבהיר מוזכר חיוב הזיווג, ולפי דברי הספר מותנית ביאת המשיח והגאולה בחיבור הזכר וה'נוקבא'.⁸⁷ בקאתאריזם יש שלילה מוחלטת של המין, שלילה שהיא קוסמית ומוסרית כאחת, ואפשר לעמוד עליה לא רק על-פי מקורות האינקוויזיציה, כ"א גם על-פי הכתבים הקאתאריים עצמם. הפרישות כאחד הצווים העליונים לשלמים הקאתאריים היא פרי שלילתו הקוסמית והמיטאפיזית של המין. שלילת המין הן על-ידי הקאתארים הקיצוניים הן על-ידי המתונים באה לידי ביטוי באופן ברור ביותר בפולמוסו של ז'אן דה לוג'יו עם המתונים בעניין הבריאה.⁸⁸

במסכת המאניכאים מודגשת הפרישות כדרכם של השלמים אשר אינם נושאים נשים, מתרחקים מתאוות הבשר, מן הניאוף ומן ההולדה שהם חלק מן העולם הזה, עולם הרע. להוכחת דבריו מסתמך המחבר על שורת פסוקים מן הברית החדשה, ביניהם על לוקס כ: לד—לה: 'זיען ישוע ויאמר אליהם בני העולם הזה ישאו נשים ותינשאנה והזוכים לנחול

servire deo faciendo aliquid boni per liberum arbitrium unde ipse nobis habeat gratiam quasi ex nostra propria virtute aut potestate, id est quod ipse non sit causa et principium illius boni. . .

86 מבין מקורות האינקוויזיציה מן הראוי לציין את הספר: J. Duvernoy (ed.), *Le Registre d'In-*quisition de Jacques Fournier (1318-1325), I-III, Toulouse 1965; וכן מקורות האינקוויזיציה הנזכרים בספריהם של ג'ירו ובורסט. על המוסר והפולחן הקאתאריים עיין: ג'ירו, פרקים ג-1; בורסט, ג, עמ' 143-202; נלי, פינזמן, עמ' 72-100.

87 ס' הבהיר, ס' נה, עמ' כו: החמה והלבנה, הנותן והמקבלת; ס' פג, עמ' לו: האותיות המסמלות חיבור הזכר והנוקבא; ס' קלב, עמ' נו: קישורה של מטרוניתא עם בן זוגה כדרך לגאולה; ס' קנה, קנו: הזרע המובא ממזרח ומפרה את המערב. — ועיין שלום, הקבלה והבהיר, עמ' 314-316, 362-354.

את העולם הבא ואת תחיית המתים לא ישאו גשים ולא תינשאנה'. בני העולם הזה נולדו מבשר החטא, מדם, מחפץ הבשר ומתאוות גבר, השטן הוא זרעם...⁸⁰ בשגי הנוסחים של סדר-העבודה הקאתארי מודגש ערכה של הפרישות. בווידי הפומבי מתוודה המאמין הקאתארי, בין יתר חטאיו, על נטייתו לתאוות הבשר. האל נקרא לדון את חטאי הבשר ולא לחוס על הבשר אשר נולד בהשחתה.⁸⁰ הפרישות והבתוליות הן המצב הרצוי, והן מקרבות את האדם אל האלוהים.⁸¹ האיש השלם, שהשתחרר מכבלי התאוה המינית בעולם הזה, לא יודקק עוד לגלגול נוסף, ועל-ידי כך נוצר הבדל מהותי ואונטולוגי בין אלה החיים בפרישות ואלה שאינם חיים בפרישות. בס' הסעודה הסודית השטן הוא המצווה על אדם וחווה, אשר גופיהם נבראו על-ידי, לעשות את מעשה הבשר.⁸² בשגי הנוסחים של הספר, כששואל יוחנן את ישו על דבר ההבדל בין תלמידיו לבין תלמידי יוחנן (המטביל), משיב ישו, כי תלמידי יוחנן נושאים גשים, ואילו תלמידי-שלו אינם נושאים גשים, כמוהם כמלאכי עליון. לשאלת יוחנן אם חטא הוא אפוא לשאת אשה משיב ישו בפסוקים יא—יב בפרק יט מן האוואנגליון על-פי מתי: '...לא יוכל כל אדם קבל את הדבר הזה כי-אם אלה אשר ניתן להם להביין. יש סריסים אשר נולדו כן מבטן אמם ויש סריסים המסורסים על-ידי אדם, ויש סריסים אשר סירסו את עצמם למען מלכות השמים...'. בהקשר זה יש לציין, כי מן האלוהות הקאתארית נעדר כליל היסוד הנקבי. כל עצמם של המינים ראשיתם במעשה השטן אחר מרידתו, על-פי הקאתארים המתונים, או בהשתלטות

89 תזוילי, עמ' 90, 91, 96 'Aiunt enim filios huius seculi, qui sunt ex carne peccati qui nati : sunt ex sanguinibus et ex voluntate carnis et ex voluptate viri, seminavit diabolus. . .'

והוא בעקבות האוואנגליון על-פי יוחנן א : יג. ואחר בעקבות משל החיטים והווגין, מתי יג : כד. L. Cleat (ed.), *Le Nouveau Testament traduit au XIIIe siècle en langue provençale, suivi d'un Rituel Cathare*, Paris 1887, Rituel provençal, p. X:

... nos o anoncian, que nos degitem tot desirer de la carn et tota lagesa, . . . nostre sen se desvia els desirers carnals, . . . ; [p. XI] O Senhor juja e condapna los vises de la carn, no aias merce de la carn nada de corruptio, . . .

91 דונדן, עמ' 162 :

Unde debetis intelligere quod oportet vos diligere deum cum veritate, cum benignitate, cum humilitate, cum misericordia, cum castitate et cum aliis virtutibus bonis, quia scriptum (est) : 'Castitas facit hominem esse proximum deo; similiter autem et corruptio facit elongare.' Et iterum : 'Castitas et virginitas angelis proxima est'

92 דולינגר, עמ' 87 : 'Praecipiebatque eis carnalis opera facere in corporibus luti, et illi : nesciebant facere peccatum'

'Et praecipit opus carnale facere in corporibus luteis, et non intellexe- runt facere peccatum'

גלי תרגם את התיבות non intellexerunt facere peccatum : 'כי לא הבינו כי חוטאים המה'; גלי (לעיל, הערה 23), עמ' 39.

עקרון הרע אשר הביאה למעשי השטן — על-פי הקאתאריים הקיצוניים. זאת שוב בניגוד ל'ס' הבהיר, שבו מופיע לראשונה היסוד הנקבי באלוהות, כשהמידה האחרונה היא נקבה: בת, שכינה, כלה, כנסת-ישראל. בס' הבהיר משתלב חיוב המין בתפיסת גורל הנשמה, כי על-פי ס' הבהיר חייבות כל הנשמות לעבור בגוף בטרם יבוא המשיח.⁹³ לעומת זה מהווה שלילת המין על-ידי הקאתאריים הקיצוניים סתירה פנימית לתפיסתם בדבר גורל הנשמה. על-פי אמונת הקאתאריים הקיצוניים נפלו נשמות המלאכים באחת הזן נמצאות בידי השטן המוציאן אחת אחת אל הגופים החדשים הנולדים. אחר מות הגוף תתגלגל הנשמה בגוף חדש אשר ייוולד, עד אשר תגיע בחסד האל וכתוצאה ממאמץ ומכוננה עליונים לאותו מישור קיומי אשר יאפשר לה להיות לשלם קאתארי, ורק עם מות הגוף של אותו שלם לא תשוב עוד להתגלגל, ותחזור אל מקור מחצבתה. על-פי תפיסה זו הכניסה לגוף היא הדרך היחידה לשחרור איטי מידי השטן, ואם לא תתגלגל הנשמה בגוף או בגופים לא תוכל להשתחרר משבי השטן. ואילו הקאתאריים שללו את המין בכלל, ואת ההולדה בפרט.⁹⁴

כאמור, הצטמצמו בהקבלות בין הקאתאריזם לראשית הקבלה, ובין הכתבים הקאתאריים ל'ס' הבהיר. הקאתאריזם היה תורה סינקרטיסטית מובהקת ושאב ממקורות שונים. בס' הבהיר הוכנסו במקוטע זה לצד זה מסורות שונות. על רקע זה ניתן להבין את קיומם של קטעי דוקטרינה ומיתוס קרובים בכתבים הקאתאריים ובס' הבהיר, לצד עיקרי אמונה שונים לחלוטין. אולם אף אותם רעיונות משותפים, בין אם הובעו בדרך דוקטרינארית בין אם הובעו על דרך המיתוס, עובדו וסוגלו בזיקה לשתי דתות שונות.

אין ספק, שניתוח המקורות האנטי-קאתאריים לצד ניתוח המקורות הקאתאריים הנוכחים יהיה בו כדי ליצור תמונה שלמה יותר של קווי הדמיון בין שתי התורות, דמיון שאין בידינו לומר אם מקורו בחילופי רעיונות בין הקאתאריים לבין ראשוני המקובלים בלאנגדוק במאות ה"ג וה"ד בלבד, או שמא בהזדקקות למקורות משותפים, קדומים יותר.

93 על גלגול הנשמה עיין: ס' הבהיר, ס' קנה, קנו, קפד, קצה; שלום, הקבלה והבהיר, עמ' 362—368.

94 על גורל הנשמה עיין: סודרברג, עמ' 145—154, 257—262. — על הנשמות המוחזקות בשבי השטן המוציאן לגופים הנולדים, עיין: דונדן, עמ' 137, הערה: *sanctissimi creatoris, scilicet* '... de animabus novis que antiquitus facte fuerunt et cottidie modo efficiuntur' וראה שם, עמ' 71, את דברי האינקוויזיטור ב" *Summa Catharis*:

... et infundit eas quotidie in humanis corporibus et in brutis et etiam de uno corpore eas transmittit in aliud, donec omnes reducerentur in caelum

ההתנגדות המוחלטת למין, שהיתה בבחינת סתירה פנימית לכלל השקפתם של הקאתאריים הקיצוניים, תאמה לעומת זה את השקפתם של הקאתאריים המתונים, אשר האמינו בלידת נשמה מן הנשמה. עם כל הולדת גוף חדש מגופי ההורים נולדה אף נשמה חדשה מנשמותיהם, אשר היתה לנשמה נוספת בשבי השטן. בס' הסעודה הסודית אומר ישו ליוחנן: *... et nascitur* '... spiritus de spiritu et carno de carne' (דולינגר, עמ' 89; איוראנוף, עמ' 80. ועיין גם: סודרברג, עמ' 154—156).